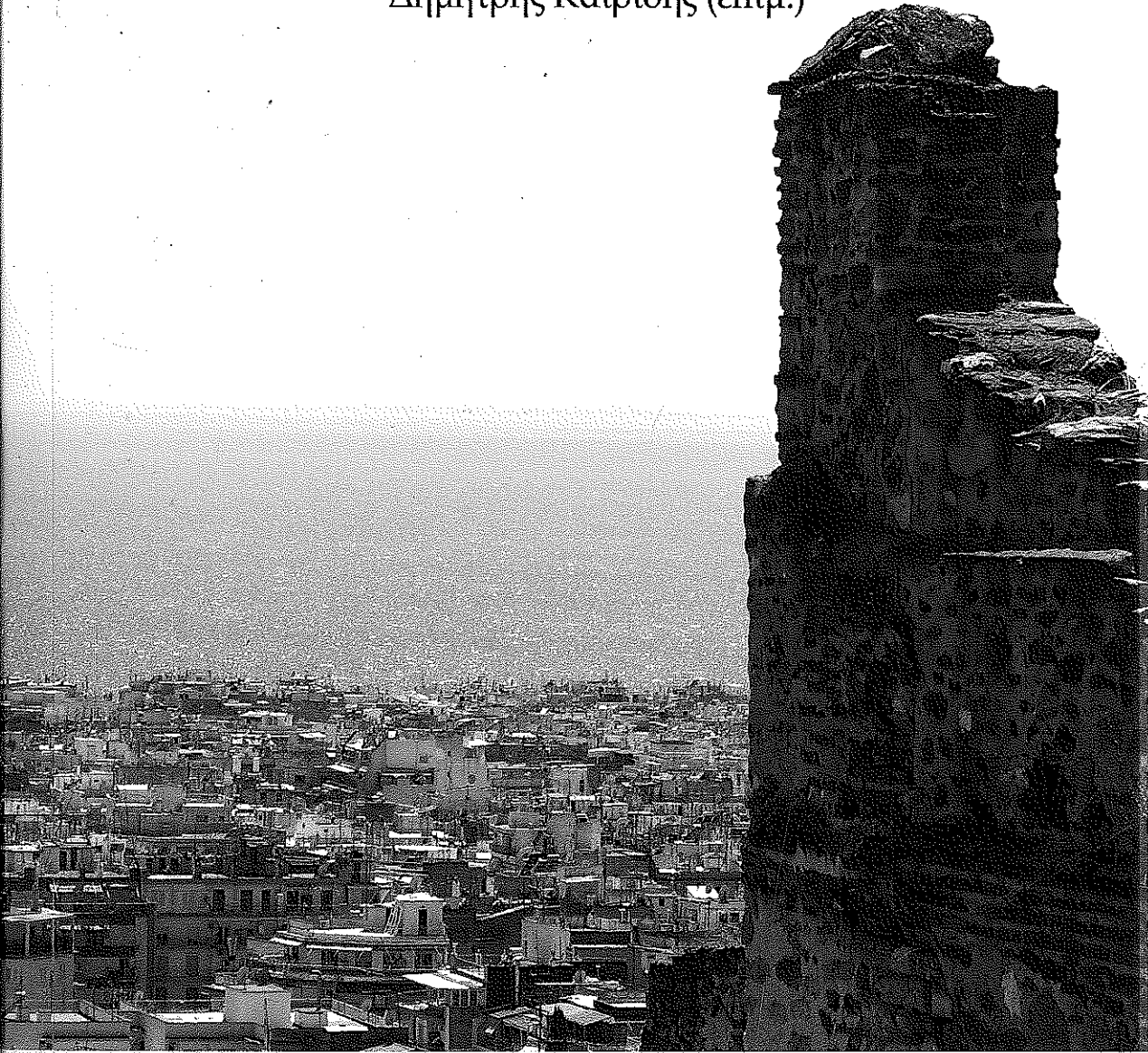

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΜΙΑ ΠΟΛΗ ΣΕ ΜΕΤΑΒΑΣΗ, 1912 - 2012

Δημήτρης Καιρίδης (επιμ.)

NNNN
Navarino Network

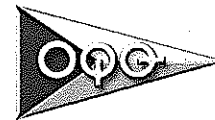
ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΩΝ
ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

επίκεντρο

Δημήτρης Καιρίδης (επιμ.)

**ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:
ΜΙΑ ΠΟΛΗ ΣΕ ΜΕΤΑΒΑΣΗ,
1912 - 2012**

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΩΝ
ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

 επίκεντρο

NNNN

Navarino Network
Πρωτοβουλία της Πολιτιστικής Εταιρείας
Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος

Πρώτη έκδοση, εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε. • Θεσσαλονίκη 2015

© για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, 2015

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Επιστημονική Επιτροπή

Πρόεδρος

Βασίλης Κ. Γούναρης, Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μέλη

Δημήτρης Λυβάνιος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών

Ιωάννης Στεφανίδης, Καθηγητής, Τμήμα Νομικής,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Mark Mazower, Καθηγητής, Columbia University

Επιμέλεια: Δήμητρα Ασημακοπούλου

Σελιδοποίηση: Χρήστος Γκουντινάκος

Επιμέλεια κειμένων: Ελένη Κοτσυφού

Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.

Αθήνα: Κιάφας 5 - ΤΚ 10678

τηλ.: 210 3811077 • Fax: 210 3811086

Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 – ΤΚ 54621

τηλ.: 2310 256146 • Fax: 2310 256148

www.epikentro.gr • e-mail: epikentro@epikentro.gr

ISBN: 978-960-458-562-5

Περιεχόμενα

Χαιρετισμός Δημάρχου Θεσσαλονίκης	9
Χαιρετισμός Προέδρου του Ομίλου Φίλων Θαλάσσης	11
Χαιρετισμός Προέδρου Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος	12
Δημήτρης Καιρίδης	ΕΙΣΑΓΩΓΗ
	Θεσσαλονίκη, συνέχειες και ασυνέχειες στη μετάβαση από τον αυτοκρατορικό στον εθνικό κόσμο 13
Μέρος I	Αναζητώντας Ταυτότητα
Mark Mazower	Προς μια Ιστορία του μέλλοντος της Θεσσαλονίκης 35
Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης	Η Θεσσαλονίκη και οι πόλεις του Διαφωτισμού 47
Philip Mansel	Ήταν η Θεσσαλονίκη μια λεβαντίνικη πόλη; 55
Κωνσταντίνος Σβολόπουλος	Η Θεσσαλονίκη, ως πόλη ελληνική 68
Σπύρος Γ. Πλουμίδης	Η θέση της Θεσσαλονίκης στην ελληνική εθνική αυτοσυνειδησία: Από το 1830 έως την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη (1912) (και επέκεινα) 72
Yura Konstantinova	Η Θεσσαλονίκη με τη ματιά των Βούλγαρων 86
Nora Lafi	Ο Δήμος Θεσσαλονίκης μεταξύ του παλαιού καθεστώτος, των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων και της μετάβασης από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: Ερωτήσεις και προοπτικές έρευνας 99
Ολίβια Παλληκάρη	Το ερασιτεχνικό και επαγγελματικό θέατρο στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη ως αντανάκλαση της πολυπολιτισμικής ταυτότητάς της και των διαφορετικών αντιλήψεων για την προοπτική της 114
Edhem Eldem	Μια νέα ματιά σε μια αρχαία πόλη: Η Θεσσαλονίκη στην οθωμανική Αρχαιολογία, 1832-1912 127
Σωτήρης Δημητριάδης	Ο αστικός μετασχηματισμός και η επανάσταση: Η Θεσσαλονίκη και οι Νεότουρκοι, 1908-1912 147

Βλάχης Βλασίδης	Οι βουλγαρικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης (1869-1913)	160
Βάιος Καλογρηάς	Η Θεσσαλονίκη κατά την απελευθέρωση (1912/13): Αναλύσεις και εκτιμήσεις του γερμανικού γενικού προξενείου	177
Νικολία Ιωαννίδου	Θεσσαλονίκη: Η επιρροή της ιταλικής κοινότητας. Η περιγραφή του Ιταλού καθηγητή Alarico Buonaiuti το 1914	189
Μέρος II Μια Πόλη σε Μετάβαση		
Devin E. Naar	Τα όρια του Ελληνισμού: Γλώσσα και αφοσίωση μεταξύ Σαλονικιών Εβραίων, 1917-1933	205
Κωνσταντίνος Κατερινόπουλος	Η προσφυγική εγκατάσταση στην πόλη 1922-24: Τομή στη διαδικασία του εθνολογικού, κοινωνικού και οικονομικού μετασχηματισμού της Θεσσαλονίκης, μετά την απελευθέρωση του 1912	220
Ελπίδα Κ. Βόγλη	Ανάμεσα στην παλιά και τη νέα Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων: Η σταδιακή ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος (1912-1930)	231
Στράτος Ν. Δορδανάς	«Ο εχθρός προ των πυλών»: Η Θεσσαλονίκη ως διακύβευμα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο	244
Βασίλης Κολώνας	Όψεις της Θεσσαλονίκης πριν και μετά το 1912: Η αρχιτεκτονική μιας πόλης σε μετάβαση	256
Eyal Ginio	Ενσωμάτωση μέσω του παρελθόντος: Εβραίοι μελετητές γράφουν ιστορία στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη	266
Ευάγγελος Χεκίμογλου	Καταστροφή και ανασυγκρότηση της ταξικής δομής στη Θεσσαλονίκη (1912-1940)	281
Δημήτρης Α. Κατσορίδας	Φεντερασιόν και Μάης του '36: Δύο βασικοί ιστορικοί σταθμοί της πόλης της Θεσσαλονίκης ως παράδειγμα για ένα νέο εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα σήμερα	300
Ελένη Καλλιμπούλου, Κωστής Κορνέτης, Παναγιώτης Κ. Πούλος	Από το κάλεσμα για προσευχή στις σιωπές του Μουσείου: Ηχοτοπία της Θεσσαλονίκης σε μετάβαση	316

Σοφία Δ. Δημουλά, Ιωάννης Δ. Δούκας	Περί της επιχειρηματικής δραστηριότητας εθνοτήτων στην οδό Βενιζέλου Θεσσαλονίκης: Μελέτη των χρονικών μεταβολών της (1908-1938) με τη χρήση γεωπληροφοριακού συστήματος	332
Δέσποινα Δ. Ζαβράκα	Αναζητώντας τη νέα ταυτότητα των νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης: Ένα πολυπόλιτισμικό δίκτυο αστικών μεταβατικών τόπων	351
Αλέξανδρος Λάγκας, Özgür Türesay	Συνέχειες και τομές στη θεσμική μετάβαση της Θεσσαλονίκης από το οθωμανικό στο ελληνικό καθεστώς: Η περίπτωση της επιτήρησης και πληροφορίας	360
Μέρος III Χαρτογραφώντας το Μέλλον της Θεσσαλονίκης		
Αρετή Τούντα-Φεργάδη	Η Θεσσαλονίκη, κέντρο σημαντικών διπλωματικών διεργασιών κατά τη δεκαετία του '30	379
Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης	Οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης (1912-2012): Μια διακεκομμένη και άβολη παρουσία	391
Φωτεινή Ι. Τολούδη	Η Θεσσαλονίκη και η μακεδονική ενδοχώρα στα μεταπολεμικά βουλγαρικά σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας	408
Βίλμα Χαστάογλου-Μαρτινίδη	Η γαλλική παρουσία στην κατασκευή του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, 1872-1912: Εργοληπτικές εταιρείες, πολεοδομικοί νεωτερισμοί και αρχιτεκτονικές καινοτομίες	419
Αλέξανδρος Αντωνίου	Σχολικά και εκπαιδευτικά κτίρια της Θεσσαλονίκης από την απελευθέρωση της πόλης μέχρι το 1940: Η συμβολή των αρχιτεκτόνων και της κοινωνίας της πόλης στη διαμόρφωση του «νέου» δημόσιου χώρου της	438
Κυριακή Μ. Ουδατζή	Σύγχρονος αστικός ιστός με επιμέρους αρχιτεκτονικές ταυτότητες	455

Χάρης Χριστοδούλου	Μετασχηματισμοί της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης: Αστικοποίηση, συγκρότηση της κατοίκησης και του τοπίου κατά τη μεταπολεμική περίοδο	465
Αθηνά Γιαννακού	Προγράμματα πολιτικής γης στη Θεσσαλονίκη από τον Μεσοπόλεμο μέχρι τη δεκαετία του 1960: Η μετάβαση προς μια σύγχρονη μητροπολιτική περιοχή	484
Κορνηλία Τρακοσοπούλου-Τζήμου	Η μέριμνα για τα μνημεία στη νεότερη Θεσσαλονίκη: Αντιλήψεις και πρακτικές (19 ^{ος} -20 ^{ος} αι.)	502
Ιφιγένεια Κοκκάλη	«Θεσσαλονίκη, Salonika, Selanik, Solun, Salonico...» έναν αιώνα μετά: Το νέο πολυεθνικό πρόσωπο της Θεσσαλονίκης	530
Βασίλης Κ. Γούναρης	Ένα παρελθόν για κάθε ενδεχόμενο μέλλον: Συμπερασματικές παρατηρήσεις	561
Συγγραφείς Τόμου		567
Ευρετήριο Ονομάτων		571
Ευρετήριο Όρων		577

Χαιρετισμός Δημάρχου Θεσσαλονίκης

Για την έκδοση των Πρακτικών του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-2012», 18-21 Οκτωβρίου 2012

Το 2012 ήταν ιδιαίτερη χρονιά για τη Θεσσαλονίκη. Ήταν η χρονιά της επετείου των 100 χρόνων από την απελευθέρωση της πόλης, την απόσπασή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το πέρασμά της στην εποχή των εθνικών κρατών. Το 2012, λοιπόν, ήταν η χρονιά που η πόλη τίμησε το παρελθόν της, ξαναδιάβασε την ιστορία της με διάθεση κριτικής επαναπροσέγγισης, αναζήτησε και ανέδειξε πτυχές, δεδομένα και ιστορικά τεκμήρια.

Η Θεσσαλονίκη γιόρτασε τα τελευταία 100 χρόνια της 23 αιώων αδιάλειπτης αστικής συνέχειάς της με μια σειρά από δράσεις για την ιστορία, το περιβάλλον, τη νεανική επιχειρηματικότητα, το αστικό τοπίο, τις τέχνες και τον πολιτισμό, που εντάχθηκαν στο πλαίσιο της διοργάνωσης «Θεσσαλονίκη 2012» του Δήμου Θεσσαλονίκης. Μολονότι θεσμικές αγκυλώσεις, οικονομικές δυστοκίες και παραλείψεις του πρόσφατου παρελθόντος έθεσαν σχεδόν αξεπέραστα εμπόδια στην πραγμάτωση των αρχικών σχεδιασμών, το πρόγραμμα των επετειακών εκδηλώσεων ξετυλίχθηκε πλήρως, περιλαμβάνοντας περισσότερες από 300 δράσεις και πρωτοβουλίες, και βρήκε απήχηση τόσο στους ίδιους τους Θεσσαλονικείς όσο και στους επισκέπτες της πόλης.

Το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-2012» αποτελούσε και την κομβική εκδήλωση της διοργάνωσης «Θεσσαλονίκη 2012», αφού ως σημείο εκκίνησης των εορτασμών τέθηκε η ιστορική μνήμη και ως σημείο αναφοράς, ο διαπολιτισμικός χαρακτήρας της Θεσσαλονίκης. Ο εορτασμός των 100 χρόνων από την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος ήταν μεγάλη ευκαιρία, ώστε η Θεσσαλονίκη, μέσα από την ιστορική αφήγηση, να επιχειρήσει να ανασυνθέσει την ταυτότητά της, να αναζητήσει και να αναδείξει τις δυνατότητες, τις ευκαιρίες και τις προοπτικές της για τα επόμενα χρόνια, αλλά και να προβάλει διεθνώς τη σύγχρονη εικόνα της, την εικόνα μιας πόλης που έχει ανοιχτούς ορίζοντες και βλέπει με αυτοπεποίθηση στο μέλλον, μιας πόλης σύγχρονης, νεανικής, δυναμικής και δημιουργικής.

Σε πείσμα των γεωπολιτικών συνθηκών αλλά και της διαχρονικά κυρίαρχης εθνοκεντρικής αντίληψης που στο πέρασμα των ετών κατέστησαν τη Θεσσαλονίκη το τελευταίο «προπύργιο» στον «από Βορρά κίνδυνο» και στον «εξ Ανατολών εχθρό», σπρώχνοντας κάτω από το χαλί της μνήμης πτυχές της ιστορίας της πόλης, όπως η οθωμανική κληρονομιά της, η εβραϊκή παρακαταθήκη της, οι σλαβικές αναφορές της και η πολυπολιτισμικότητά της, με τον μονόπλευρο στόχο να αναδειχθεί η ελληνικότητα της πόλης, αυτό το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο επιχείρησε να αναδείξει και να επιβεβαιώσει τη θέση της Θεσσαλονίκης στην παγκόσμια ιστορία.

Σε συνδυασμό με τον βασικό σκοπό της διοργάνωσης «Θεσσαλονίκη 2012» να επιτύχει τη μεγαλύτερη δυνατή κινητοποίηση και συμμετοχή των Θεσσαλονικέων και ιδιαίτερα των νέων στις εορταστικές εκδηλώσεις, αλλά και την παράλληλη προσπάθεια να εντάξει όλες τις πρωτοβουλίες και δράσεις φορέων, οργανώσεων, ομάδων και συλλογικοτήτων της πόλης σε μια προσπάθεια κοινής διεθνούς προβολής της δραστηριό-

Για να υποστηρίξει τις φιλοβουλγαρικές διαθέσεις των Εβραίων στην πόλη, τον Νοέμβριο του 1912, ο Σόποφ προτείνει στην κυβέρνησή του να συνεννοηθεί με το Γενικό Ραβινάτο στη Σόφια και να προχωρήσει σε επαφές με γνωστές εβραϊκές οικογένειες της Θεσσαλονίκης. Η ιδέα του είναι να σταλθεί ένας εκπρόσωπος στη Θεσσαλονίκη εκ μέρους της βουλγαρικής εβραϊκής κοινότητας, ο οποίος, μαζί με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, να οργανώσει ενιαίο σχέδιο δράσης για την προσάρτηση της πόλης στη Βουλγαρία. Ανεξάρτητα από τον πρόξενο, ο γενικός ραβίνος της Σόφιας είχε επίσης μια παρόμοια ιδέα και την προπαγανδίζει στο ταξίδι του στην Ευρώπη. Ο Σόποφ, όμως, επιμένει πως οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης πρέπει να έχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο στο σχέδιο, και προτείνει τον δικηγόρο Σαλέμ, ο οποίος κατά τη γνώμη του έχει μεγάλο κύρος στη Θεσσαλονίκη και επί χρόνια έχει βοηθήσει το βουλγαρικό προξενείο στην πόλη. Επίσης, δική του είναι η ιδέα όλοι οι αξιωματούχοι από τον βουλγαρικό στρατό να σταλούν στη Θεσσαλονίκη για να κάνουν εκεί την προπαγάνδα της βουλγαρικής υπόθεσης και να υποστηρίξουν τα φιλο-βουλγαρικά συναισθήματα του εβραϊκού πληθυσμού.⁶⁸ Η ελληνική διοίκηση της πόλης κατάλαβε αυτή τη βουλγαρική κίνηση και ενημέρωσε την Αθήνα. Μετά από την άμεση αντίδραση του Έλληνα Υπουργού Εξωτερικών και του Πρωθυπουργού, στάλθηκαν στη Θεσσαλονίκη οι Εβραίοι στρατιώτες από τον ελληνικό στρατό⁶⁹ για να αποτρέψουν τη βουλγαρική επιρροή.

Τα γεγονότα που παρουσίασα ως εδώ δείχνουν πως οι Βούλγαροι αν και δεν αποτέλεσαν ποτέ την πλειονότητα του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, άφησαν το δικό τους ίχνος εκεί. Όμως και η πόλη έχει τη δική της θέση στη βουλγαρική πολιτισμική και ιστορική μνήμη. Όλα τα βουλγαρικά συναισθήματα για τη Θεσσαλονίκη εξήγησε σύντομα και κατανοητά ο συγγραφέας Δημήτρης Δήμωφ στο κλασικό του μυθιστόρημα «Καπνά».⁷⁰ Εκεί ένας από τους ήρωες του, ο Κόστωφ, επισκέπτεται την πόλη όπου έχει σπουδάσει στο καθολικό γυμνάσιο και τότε μπροστά στα μάτια του ζωντανεύουν οι εικόνες από τα νεανικά του χρόνια. Πρώτη έρχεται η εικόνα των Μακεδόνων επαναστατών που σκάβουν τούνελ κάτω από τη Θεσσαλονίκη και ξαπλώνουν επάνω στις βόμβες για να αποδείξουν στην ευρωπαϊκή διπλωματία πως πραγματικά θέλουν την ελευθερία και δεν είναι πληρωμένοι πράκτορες ξένων κρατών. Έπειτα έρχεται η εικόνα από το 1908, όταν ο ίδιος έτρεχε με κόκκινη γραβάτα και μπροστά από τα βλέμματα των σοβαρών εμπόρων εκφωνούσε ομιλίες για την ελευθερία, αδελφότητα και ισότητα. Η τρίτη εικόνα είναι η εικόνα της αγάπης του για μια όμορφη και μορφωμένη Ελληνίδα, την οποία ήθελε τότε να παντρευτεί. Ο Δήμωφ ονομάζει αυτές τις αναμνήσεις «καταπιληκτικές και πικρόγλυκες!».

⁶⁸ Атанас Шопов, *Дневник ...*, σ. 217-219.

⁶⁹ ΙΑΥΕ 1913, Φάκελος 22, υποφάκελος 4 – προπαγάνδα Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη, Α. Κορομηλάς προς Υπουργείο Στρατιωτικών, αριθμ. 5594 από 23 Φεβρουαρίου 1913.

⁷⁰ Димитър Димов, *Тютюн, Събрани съчинения*, т. 4, Σόφια: Български писател, 1967, σ. 233.

Ο Δήμος Θεσσαλονίκης μεταξύ του παλαιού καθεστώτος, των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων και της μετάβασης από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: Ερωτήσεις και προοπτικές έρευνας

Nora Lafi

Εισαγωγή

Η ιστορία της Θεσσαλονίκης (ή *Salonica, Selânik*) είναι πλέον καλά τεκμηριωμένη: πολλές πτυχές της αστικής ζωής κατά τις τελευταίες δεκαετίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατά τη διάρκεια της μετάβασης στην ελληνική κυριαρχία έχουν διερευνηθεί, και η εικόνα που έχουμε για την ιστορία της πόλης είναι τώρα πολύ πιο σύνθετη από ό,τι πριν από μερικές δεκαετίες. Η ιστοριογραφία, όμως, παραμένει εξαιρετικά κατακερματισμένη μεταξύ των διαφόρων τομέων που δεν αντιστοιχούν πάντα σε μια κοινή σφαίρα προβληματισμών και ακαδημαϊκού διαλόγου. Από την ιστορία των Εβραίων στην πόλη έως τη γενική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεταξύ των μεταρρυθμίσεων και των Βαλκανικών Πολέμων,¹ ή στην ιστορία των εθνικών αγώνων στην περιοχή και στην ιστορία της πόλης κατά τον χρόνο ένταξής της στο ελληνικό βασίλειο, η Θεσσαλονίκη τείνει να είναι το αντικείμενο ξεχωριστών ιστοριογραφικών παραδόσεων, προβληματισμών και μεθόδων. Όλα έχουν εξελιχθεί πολύ κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, αλλά δεν συγκλίνουν κατ' ανάγκη. Είναι ασφαλώς θέμα ικανοτήτων για τους ιστορικούς που εργάζονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και αρχειακές πηγές διαφορετικής φύσης και γλώσσας. Αλλά είναι, επίσης, ζήτημα που συνδέεται με το ίδιο το κοινωνιολογικό *milieu* των ιστορικών, με τις διαίρεσεις του, τις σχολές ερμηνείας και τη δική του πολυμορφία απόψεων.

Το ζήτημα της ιστοριογραφίας της Θεσσαλονίκης παραμένει, πράγματι, άκρως ιδεολογικό, με διαφορετικές παραδόσεις που αντιστοιχούν σε διαφορετικές ερμηνείες της ιστορίας. Ακόμη και αν η εποχή των εθνικών ιστοριογραφιών έχει πλέον σε μεγάλο βαθμό τελειώσει, ή τουλάχιστον έχει γίνει αντικείμενο κριτικής εξέτασης, η ιστορία που γράφεται για τη Θεσσαλονίκη απέχει πολύ από το να είναι προϊόν συναίνεσης. Αποκλίνουσες απόψεις σχετικά με την οθωμανική περίοδο συνεχίζουν, για παράδειγμα, να χαρακτηρίζουν τις αφηγήσεις για την πόλη. Αλλά το πλαίσιο είναι αρκετά ευνοϊκό για μια νέα συζήτηση: από τη μια πλευρά, η ελληνική εθνικιστική αφήγηση έχει πλέον αλλάξει και, από την άλλη, οι μελέτες σχετικά με την κοσμοπολίτικη Θεσσαλονίκη και το πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του τελευταίου τρίτου του 19^{ου} αιώνα έχουν παράσχει μια νέα θεώρηση της ύστερης οθωμανικής περιόδου.

Σε αυτό το άρθρο, προσπαθώ, με το παράδειγμα της αστικής διακυβέρνησης και των δημοτικών ιδρυμάτων, να αξιοποιήσω το πλαίσιο του παρόντος δυναμισμού στην ιστορι-

¹ Για το πλαίσιο: Richard Hall, *The Balkan Wars (1912-1913): A Prelude to the First World War*, Λονδίνο: Routledge, 2002, σ. 192.

ογραφία, προκειμένου να προτείνω μια νέα κατανόηση του δήμου στην ύστερη οθωμανική μορφή του και να προτείνω εναλλακτικές ερμηνείες για την ακόμα ευρέως διαδεδομένη διχογνωμία σχετικά με τη μετάβαση μεταξύ αυτοκρατορίας και έθνους-κράτους. Η κύρια θέση είναι ότι υπήρχε, τουλάχιστον μεταξύ του 16^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, μια μορφή παλιού καθεστώτος αστικής διακυβέρνησης στην πόλη, πιο περίπλοκη από ό,τι συνήθως περιγράφεται, και ότι το σύστημα αυτό αναμορφώθηκε κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όταν ο δήμος έγινε ένα από τα μέσα για την προώθηση της οθωμανικής νεωτερικότητας. Υποστηρίζω ότι αυτή η οθωμανική δημοτική νεωτερικότητα ήταν συνεπής και συνεκτική, παρά τα όριά της, και ότι η επαναξιολόγηση αυτού του χαρακτηριστικού είναι απαραίτητη προκειμένου να αναθεωρήσουμε τις ερμηνείες σχετικά με τη μετάβαση στην ελληνική κυριαρχία. Η επιτακτική ανάγκη μιας νέας προοπτικής για τον αστικό και τοπικό χαρακτήρα της δημοτικής οθωμανικής νεωτερικότητας μας καλεί μάλιστα να θέσουμε νέα ερωτήματα για τη μετάβαση στην ελληνική περίοδο.

Η κοσμοπολίτικη Θεσσαλονίκη και η οθωμανική διακυβέρνηση της πολυμορφίας: ένα παλαιού καθεστώτος δημοτικό σύστημα

Η πόλη χαρακτηριζόταν από τη μεγάλη ποικιλομορφία του πληθυσμού της, ήδη από την αρχαιότητα, και από πολλές αλλαγές στη σύνθεσή του. Αλλά αντί να περιγράψουμε την ποικιλομορφία αυτή ως αντιπαράθεση των κοινοτήτων υπό την αιγίδα ενός περισσότερο ή λιγότερο εξωτερικού αυτοκρατορικού στοιχείου, φαίνεται πλέον δυνατό, υπό το φως των πρόσφατων προόδων στην οθωμανική αστική ιστορία, ειδικά στον τομέα της τοπικής αυτοδιοίκησης, να προτείνουμε εναλλακτικές ερμηνείες για την κυρίαρχη αφήγηση.² Τέτοιες ερμηνείες, με βάση μια νέα κατανόηση της σχέσης μεταξύ των πόλεων και της κεντρικής εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη, μας καλούν επίσης να αναθεωρήσουμε τις ιδέες σχετικά με την ίδια τη φύση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³

Η Θεσσαλονίκη, υπό οθωμανική κυριαρχία, ήταν πράγματι μια πόλη με πολλούς πληθυσμούς, αλλά υπόκειτο επίσης σε μια τυπικά οθωμανική μορφή αστικής διακυβέρνησης. Αυτή η μορφή ήταν προϊόν της σταδιακής κατασκευής ενός γραφειοκρατικού και ιδεολογικού ενδύματος που μπορεί να ονομαστεί οθωμανικό αστικό παλαιό καθεστώς. Θα μπορούσε επίσης να οριστεί ως μορφή κοσμοπολιτισμού, καθώς η διαφορετικότητα δεν αφορούσε μόνο δημογραφικά στοιχεία, αλλά ήταν επίσης το αντικείμενο ενός πολιτικού οικοδομήματος, με τη συμμετοχή των διαφόρων συλλογικών φορέων στο γενικό αστικό σύστημα διακυβέρνησης: στις μειονότητες, στη Θεσσαλονίκη του οθωμανικού παλιού καθεστώτος, χορηγούνταν μια ορισμένη πρόσβαση στην πολιτική σφαίρα, παρά τους περιορισμούς που σχετίζονται με την ίδια τη φύση του παλαιού καθεστώτος.

Η κατανόηση των οθωμανικών δημοτικών μεταρρυθμίσεων των ετών 1850-1890 δεν μπορεί να γίνει σωστά χωρίς την εκ νέου ανάγνωση του προϋπάρχοντος συστήματος. Η νεωτερικότητα, πράγματι, εισήχθη με τη μεταρρύθμιση της υφιστάμενης μορφής, η οποία

² Για το γενικό ερμηνευτικό πλαίσιο: Nora Lafi, *Esprit civique et organisation citadine dans l'Empire ottoman*, Thèse d'habilitation à diriger des recherches, Aix-Marseille I University, 2011, σ. 323· Karen Barkey, *Empire of Difference: the Ottomans in Comparative Perspective*, Κέμπριτζ: CUP, 2008, σ. 358.

³ Για αυτό το θέμα: Nora Lafi, "Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire", στο Elizabeth Özdalga, Sait Özervarlı Sait και Feryal Tansuğ, (επιμ.), *Istanbul as seen from a distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, Ιστανμπούλ: Swedish Research Institute, 2011, σ. 73-82, 219.

αντιμετώπισε νέες προκλήσεις, και όχι ως εισαγωγή λύσεων εμπνευσμένων από το εξωτερικό σε ένα τοπικό κενό. Αυτό έχει απεικονιστεί σε πολλές οθωμανικές πόλεις τώρα, από τη Βηρυτό έως την Τύνιδα, από την Αδριανούπολη στη Βαγδάτη και από το Χαλέπι έως την Ιερουσαλήμ, και η Θεσσαλονίκη, με τις τοπικές ιδιαιτερότητές της, ακολούθησε παρόμοια πορεία. Αυτός είναι ο λόγος που η Θεσσαλονίκη του παλαιού καθεστώτος πρέπει να υποβληθεί σε μια νέα ερμηνευτική διαδικασία, στο σταυροδρόμι μεταξύ εβραϊκών και ελληνικών, αστικών και αυτοκρατορικών Οθωμανικών μελετών, σε όλα τα πεδία που λειτουργούν σύμφωνα με ξεχωριστές λογικές και προς διαφορετικές ατραπούς.

Η Θεσσαλονίκη είχε πράγματι στην εποχή του παλαιού καθεστώτος μια έντονη ιδιαιτερότητα: ήταν μια από τις πολύ λίγες πόλεις της Αυτοκρατορίας με, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια ορισμένων περιόδων, εβραϊκή πλειονότητα ή τουλάχιστον κύρια μειονότητα.⁴ Οι Εβραίοι ήταν παρόντες στην πόλη από την αρχαιότητα. Ο πληθυσμός των Ρωμαϊκών επί Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν σταθερός, και παρά ορισμένες ερμηνείες της οθωμανικής απογραφής του 1478, η οποία δεν αναφέρει τους Εβραίους, είναι προφανές ότι υπήρχαν Εβραίοι στην πόλη κατά τη διάρκεια της πρώτης οθωμανικής περιόδου, ακόμη και πριν από την άφιξή τους, μετά τη μαζική εβραϊκή μετανάστευση από την Ισπανία.⁵ Όταν συνέβη αυτή, ο εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης, ακριβώς όπως και αυτός της Τύνιδας, του Αλγερίου ή της Τρίπολης, αυξήθηκε πολύ γρήγορα, φέρνοντας νέα πολιτισμικά πρότυπα στην πόλη, για παράδειγμα, την επιρροή της μεσαιωνικής αραβικής διακυβέρνησης της διαφορετικότητας, όπως τη βίωσαν στην al-Andalus. Οι νέοι Εβραίοι μετανάστες έφεραν επίσης νέα εμπορικά δίκτυα και επαγγελματικές δεξιότητες, από τα οποία επωφελήθηκε πολύ η τοπική συντεχνία.

Μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης υπήρχαν Σεφαραδίτες και πληθυσμοί ανατολικοευρωπαϊκής προέλευσης.⁶ Το εβραϊκό στοιχείο ήταν μέρος της κατασκευής της οθωμανικής ισορροπίας του παλαιού καθεστώτος ως προς τη διαχείριση της διαφορετικότητας: η μετανάστευση ευνοήθηκε και οι αυτοκρατορικές Αρχές είδαν τις εβραϊκές κοινότητες ως δομικά στοιχεία μιας πιστής πόλης της Αυτοκρατορίας.⁷ Αυτό έχει από καιρό ερμηνευθεί ως ανθελληνική κίνηση: το να φέρεις νέο πληθυσμό σε μια πρόσφατα κατακτημένη πόλη ήταν ένα στοιχείο αστικού ελέγχου και κυριαρχίας της οθωμανικής στρατηγικής. Αλλά ήταν, επίσης, κάτι πιο σύνθετο, που αφορούσε τις αυτοκρατορικές ισορροπίες στην κλίμακα τόσο της Αυτοκρατορίας όσο και της πόλης: μεταξύ των αναγκαστικών μεταναστεύσεων και των σιωπηρών προσκλήσεων σε μεταναστεύσεις, πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας τον καιρό του παλαιού καθεστώτος υποβλήθηκαν σε μεταβολές του πληθυσμού. Η φύση αυτών των αλλαγών δεν πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως παρόμοιων

⁴ Για την ποικιλομορφία στη Θεσσαλονίκη: Mark Mazower, *Salonica City of Ghosts, Christians, Muslims and Jews (1430-1950)*, Λονδίνο: Vintage, 2004, σ. 490.

⁵ Για αυτή τη διάσταση: Ben-Naeh Yaron, *Jews in the Realm of the Sultans. Ottoman Jewish Society in the 17th c.*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2008, σ. 503.

⁶ Benbassa Esther, *Histoire des Juifs sépharades, de Tolède à Salonique*, Παρίσι: Seuil, 2002, σ. 470. Επίσης: Levy Avigdor, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton: Darwin Press, 1992. Για τις εβραϊκές κοινότητες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Shmuelevitz Aryeh, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and the 16th c.*, Leiden: Brill, 1984· Robert Olson, "Jews in the Ottoman Empire in Light of New Documents", *Jewish Social Studies*, 1979, 41-1, σ. 75-88, καθώς και το κλασικό: Franco Moïse, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, Παρίσι: Durlacher, 1897.

⁷ Βλέπε: Inalcik Halil, "Foundations of Ottoman-Jewish cooperation", στο Levy Avigdor, *Jew, Turks, Ottomans, A Shared History*, Συρακούσες: NUP, 2002.

εκδηλώσεων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν η εθνική ομογενοποίηση ανταποκρινόταν σε νέες ιδεολογίες.

Τον 16^ο αιώνα, περίπου ο μισός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ήταν Εβραίοι. Κάθε εβραϊκή κοινότητα είχε το δικό της συμβούλιο (*cemaat*).⁸ Το δικαίωμα να έχουν κοινοτικούς θεσμούς χορηγήθηκε επίσης σε κάθε χριστιανική κοινότητα. Το οθωμανικό αστικό σύστημα του παλαιού καθεστώτος επέτρεπε τέτοιους κοινοτικούς θεσμούς, ακόμα τους ευνοούσε και τους ενσωμάτωνε στην αστική διακυβέρνηση, αναθέτοντας σε αυτούς μια σειρά από αρμοδιότητες. Τα κοινοτικά όργανα και η Αυτοκρατορία ήταν πολύ περισσότερο συνδεδεμένα από ό,τι θεωρούνταν για καιρό. Η οργάνωση των εβραϊκών κοινοτήτων έχει μελετηθεί εκτενώς, αλλά όχι αρκετά, όσον αφορά την άρθρωσή της με την οθωμανική αυτοκρατορική σφαίρα.

Στις κοινότητες της Αυτοκρατορίας είχε χορηγηθεί ένας ορισμένος βαθμός αυτονομίας, και πολλά αστικά ζητήματα αντιμετωπιζόνταν σε αυτή την κλίμακα. Η κοινοτική διακυβέρνηση δεν ήταν σε καμία περίπτωση μόνο θρησκευτική: αποτελούσε ένα συστατικό μέρος του δημοτικού συστήματος του παλιού καθεστώτος, ακριβώς όπως και άλλα στοιχεία, όπως οι γειτονιές και οι συντεχνίες. Οι κοινότητες ήταν επίσης μέρος του συλλογικού οργάνου της πόλης, και η άρθρωση μεταξύ του συλλογικού αυτού οργάνου και θρησκευτικών ιδρυμάτων και συγκεντρώσεων βρίσκεται στην καρδιά της οθωμανικής αστικής μορφής του κοσμοπολιτισμού: ένα σύστημα διακυβέρνησης, το οποίο δεν οργάνωνε την ισότητα, μια έννοια ξένη με την πολιτική σκέψη του παλαιού καθεστώτος, αλλά διαχειριζόταν την ποικιλομορφία και την ενσωμάτωνε στην αυτοκρατορική σφαίρα. Προεστοί από όλες τις κοινότητες συμμετείχαν στο δημοτικό συμβούλιο: μουσουλμάνοι εκπροσωπώντας τους εαυτούς τους ως επικεφαλής επιφανών οικογενειών, Εβραίοι και χριστιανοί ως επικεφαλής των δικών τους *cemaat*, εκπροσωπώντας τις σχετικές κοινότητες. Αυτή η οθωμανική μορφή παλαιού καθεστώτος του πολιτικού δημοτικού κοσμοπολιτισμού μπορεί να ειπωθεί στα αρχαία, όταν για παράδειγμα, πρόκριτοι από διαφορετικές ομολογίες υπέγραψαν από κοινού μια αίτηση.⁹ Η πόλη δεν ήταν σε καμία περίπτωση ένα πεδίο αντιπαράθεσης των κοινοτήτων που συγκρατούνταν μεταξύ τους μόνο με έναν αυτοκρατορικό κυβερνήτη και μια στρατιωτική κάστα Γενιτσάρων, ξένων προς την αστική κοινωνία, αλλά αποτελούσε επίσης ένα συλλογικό όργανο με πλούσια πολιτική ζωή, η σημασία της οποίας δεν εντοπιζόταν μόνο στο επίπεδο των θρησκευτικών κοινοτήτων. Οι συντεχνίες, οι οποίες μπορούσαν να είναι πολυθρησκευτικές, είχαν επίσης κρίσιμη σημασία στην αστική διακυβέρνηση. Η μελέτη της Θεσσαλονίκης του παλιού καθεστώτος υπό το πρίσμα αυτό επιτρέπει σε κάποιον να αφηγήσει την πολιτισμική θεώρηση της πόλης και να ερμηνεύσει την αυτοκρατορική της ταυτότητα με διαφορετικό τρόπο. Ήταν πράγματι περισσότερο μια συμβιβαστική ισορροπία μεταξύ των τοπικών προυχόντων και του κέντρου παρά απλώς η παρουσία μόνο στην πόλη εξωγενών στοιχείων που αντιπροσώπευαν την Αυτοκρατορία. Δρόμοι και συνοικίες είχαν τους αστικούς θεσμούς τους και υπήρχε ένα επίπεδο πάνω από αυτούς μια γενική αστική συνέλευση προκρίτων, που συνιστούσε τον συνομιλητή του αυτοκρατορικού κυβερνήτη. Η αυτοκρατορική και η τοπική διάσταση ήταν στενά συνυφασμένες, και οι τοπικοί προεστοί, κυρίως έμποροι, ήταν μέρος των

⁸ Kolçak Özgür, *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*, Istanbul University, History Dpt, Licence Thesis, 2005, σ. 133.

⁹ BOA, Shikayet, ADVN.

αυτοκρατορικών δικτύων. Οι δραστηριότητές τους εκτείνονταν στην κλίμακα ολόκληρης της Αυτοκρατορίας. Οι κύριες ιδιαιτερότητες αυτής της θεσσαλονικιάς μορφής οθωμανικού κοσμοπολιτισμού του παλαιού καθεστώτος συνδέθηκαν με τη διαφορετικότητα εντός της κάθε κοινότητας (εβραϊκής και χριστιανικής, αλλά και μουσουλμανικής) και με το γεγονός ότι οι ομολογίες και η εθνοτική καταγωγή δεν ταίριαζαν κατ' ανάγκη: ο χάρτης ταυτοτήτων ήταν πολύ πιο σύνθετος από τις απλοϊκές εικόνες που παρήγαγαν οι εθνικισμοί από τον 19^ο αιώνα και μετά.

Η ταυτότητα είχε αποχρώσεις. Η ιδιαιτερότητα της Θεσσαλονίκης συνδεόταν επίσης με το γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι δεν ήταν πλειονότητα. Η διάρθρωση μεταξύ κοινοτικών θεσμικών οργάνων και πολιτικών θεσμών στην κλίμακα της πόλης αναμορφώθηκε σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, για παράδειγμα, μετά τη δημιουργία της συναγωγής του Talmud Torah Hagadol, το 1520, που τέθηκε επικεφαλής όλων των εβραϊκών κοινοτήτων. Τον 17^ο αιώνα, προωθήθηκαν επίσης διαφορετικές μεταρρυθμίσεις της Οθωμανικής οργάνωσης του παλαιού καθεστώτος, με αποτέλεσμα κάθε φορά να γίνεται επαναδιαπραγμάτευση των τοπικών χαρακτηριστικών με τους αστούς προεστούς. Το ζήτημα των οπαδών του Sabbatai Zevi επέτεινε επίσης την πολυπλοκότητα της κατάστασης. Αλλά ο προσηλυτισμός στο Ισλάμ, το 1686, πολλών προκρίτων της πόλης μετά από αυτό το επεισόδιο θα πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της σχέσης μεταξύ της τοπικής αυτοδιοίκησης και των αυτοκρατορικών δομών. Πολλοί προύχοντες άλλαξαν θρησκευμα, προκειμένου να ξεφύγουν από την εβραϊκή κοινοτική δικαιοσύνη.¹⁰ Η κοινότητα των Dönme,¹¹ που προέκυψε από τη μετατροπή αυτή, πρέπει επίσης να ερμηνευτεί σύμφωνα με το γενικό πλαίσιο του οθωμανικού παλαιού καθεστώτος, που ρύθμιζε τη σχέση μεταξύ της Αυτοκρατορίας και των κοινοτικών οργάνωσεων. Η ισορροπία μεταξύ των κοινοτήτων αποτελούσε ένα είδος αυτοκρατορικής οθωμανικής Pax Urbana, και ακόμη ενσάρκωνε την ίδια τη φύση της Αυτοκρατορίας. Αυτή η ισορροπία ήρθε να αμφισβητηθεί από νέες προκλήσεις στο γύρισμα του 19^{ου} αιώνα, με σημαντικές συνέπειες στους δημοτικούς θεσμούς.

Η εξέγερση των Γενιτσάρων το 1826, που οδήγησε σε μήνες ή ακόμη και χρόνια αναταραχής στην πόλη, πρέπει να αναλυθεί σύμφωνα με τις εν λόγω προκλήσεις: την εμπλοκή των κλιμάκων μεταξύ των συγκρούσεων στο επίπεδο της Αυτοκρατορίας και των τοπικών ανταγωνισμών.¹² Η ερμηνεία αυτού του επεισοδίου θα πρέπει επίσης να γίνει στο πλαίσιο των διαφόρων εξεγέρσεων αυτού του είδους που βίωσαν διάφορες πόλεις της Αυτοκρατορίας, και το 1826 στη Θεσσαλονίκη μπορεί να θεωρηθεί ως η αρχή του τέλους της ισορροπίας του παλαιού καθεστώτος αστικής διάσπασης και κοινοτήτων σε σχέση με ένα αυτοκρατορικό πλαίσιο, το οποίο περιλάμβανε, επίσης, τα ειδικά προνόμια μιας κάστας Γενιτσάρων, και η ιστορία της οποίας πρέπει επίσης να γραφτεί σύμφωνα με την πολυπλοκότητα από την οποία συνετέθη.

Οι τοπικές ιστοριογραφίες τείνουν να αναλύουν τέτοια γεγονότα, κυρίως υπό το πρίσμα των τοπικών παραγόντων. Αλλά αντ' αυτού, φαίνεται να υπάρχει μια σχετική σύγκλιση μεταξύ τέτοιων γεγονότων στην κλίμακα της Αυτοκρατορίας, που θα μπορούσε να

¹⁰ Για τη δικαιοσύνη στην οθωμανική Θεσσαλονίκη: Eyal Ginio, "The Administration of Criminal Justice in Ottoman Salânîk (Salonica) during the 18th c.", *Turcica*, 1998, 30, σ. 185-209.

¹¹ Βλέπε: Marc Baer, *The Dönme. Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 2010.

¹² Για το πλαίσιο: Kadir Üstün, *Rethinking Vaka-I-Hayriye: Elimination of the Janissaries on the Path to Modernization*, Master Thesis, Bilkent University Ankara, 2002.

αποκαλύψει μια σημαντική αλλαγή στην ίδια την οργάνωση και τη λογική της, καθώς και στις σχέσεις μεταξύ των τοπικών ελίτ (και των φορέων τους της αστικής διακυβέρνησης) και της Αυτοκρατορίας. Η Αυτοκρατορία και η πόλη συνδέονταν όχι με μια διχοτόμηση, αλλά, αντίθετα, με πολύπλοκες αμοιβαίες εμπλοκές. Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, διάφορα κύματα μετανάστευσης, καθώς και οι πρώτες εκδηλώσεις διαφόρων μορφών εθνικισμού άρχισαν, επίσης, να διαταράσσουν την παραδοσιακή ισορροπία μεταξύ των κοινοτήτων. Υπάρχει, βέβαια, το πλαίσιο της ελληνικής ανεξαρτησίας. Αλλά η Θεσσαλονίκη έγινε επίσης, κατά τη διάρκεια αυτών των δεκαετιών, η φωλιά διαφορετικών μορφών εθνικισμού. Αυτό αποτελούσε άλλη μια πρόκληση για την οθωμανική Pax Urbana και για το δημοτικό σύστημα του παλαιού καθεστώτος. Γεωπολιτικά διακυβεύματα είχαν ισχυρές επιπτώσεις στην αστική ζωή, μέχρι και στη μικρή κλίμακα της κάθε συνοικίας, του δρόμου, ακόμα και της οικογένειας. Κάθε κύμα μετανάστευσης ήταν επίσης πρόκληση για την ισορροπία των κοινοτήτων και την εκπροσώπησή τους στους δημοτικούς θεσμούς του παλαιού καθεστώτος.¹³ Η Θεσσαλονίκη, άλλωστε, επρόκειτο να βρίσκεται για τις επόμενες δεκαετίες σε μια περιοχή πολέμων και μαχών, με εμπλοκές και πάλι των κλιμάκων μεταξύ της τοπικότητας και της γεωπολιτικής των Βαλκανίων και με την άμεση επίδραση του πολέμου στην πόλη λόγω της άφιξης πολυάριθμων προσφύγων από τα Βαλκάνια.¹⁴ Οι οθωμανικές δημοτικές μεταρρυθμίσεις πρέπει να αναλυθούν στο πλαίσιο αυτό, ακριβώς όπως αυτές στην Τρίπολη της Λιβύης, ή στην Τύνιδα πρέπει να αναλυθούν στο πλαίσιο της γαλλικής αποικιακής κατοχής της Αλγερίας: η γεωπολιτική είχε ισχυρό αντίκτυπο στην αστική πολιτική και στην ίδια την οργάνωση της Αυτοκρατορίας. Στις πόλεις της Αυτοκρατορίας, οι δημοτικές μεταρρυθμίσεις ήταν μια αυτοκρατορική απόπειρα στις νέες απειλές για τις τοπικές ισορροπίες και στην ίδια την οθωμανικότητα των πόλεων, και πήρε αρχικά τη μορφή διαπραγματεύσεως με τους τοπικούς άρχοντες για τη μετάβαση των δημοτικών προνόμιων που τους παρείχε το παλαιό καθεστώς σε ένα νέο θεσμικό πλαίσιο.

Ο Δήμος Θεσσαλονίκης στην εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων

Εδώ και πάλι η στιγμή αυτή πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο του τι συνέβη στην κλίμακα ολόκληρης της Αυτοκρατορίας, και όχι μόνο, σύμφωνα με την τοπική δυναμική.¹⁵ Εάν η Θεσσαλονίκη αποτελούσε μια από τις επτά πόλεις της δοκιμής για την εφαρμογή των δημοτικών μεταρρυθμίσεων σε πόλεις όπως η Τύνιδα, η Ιερουσαλήμ ή η Δαμασκός, είναι ακριβώς επειδή το διακύβευμα δεν ήταν υψηλό για την Αυτοκρατορία. Δεν οφειλόταν απαραίτητα στο ότι ο τοπικός πληθυσμός θεωρούνταν οντολογικά πιο επιρρεπής να κατανοήσει τη νεωτερικότητα σε σχέση με εκείνον των άλλων πόλεων της Αυτοκρατορίας, όπως λέγεται για το δημοτικό πείραμα στην περιοχή Πέρα της Κωνσταντινούπολης, αλλά οφειλόταν μάλλον στο ότι η Θεσσαλονίκη ήταν μια από τις πιο σημαντικές πόλεις της Αυτοκρατορίας και συνιστούσε πιθανώς πεδίο για αντι-οθωμανικές ίντριγκες.

¹³ Για το συγκεκριμένο θέμα του πληθυσμού των Ρομά: Eyal Ginio, "Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State", *Romani Studies*, 2004, 14-2, σ. 117-144.

¹⁴ Bilâl Şimşir (επιμ.), *Rumeli'den Türk Göçleri, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 2 τομ., 1968 και 1970.

¹⁵ Για το πλαίσιο: Nora Lafi (επιμ.), *Municipalités méditerranéennes: les réformes urbaines ottomanes au miroir d'une histoire comparée*, BepoLivno: Klaus Schwarz, 2005.

Η εποχή των δημοτικών μεταρρυθμίσεων στη Θεσσαλονίκη γενικά ερμηνεύεται σύμφωνα με μια λογική από πάνω προς τα κάτω, με την Αυτοκρατορία να αποστέλλει εκσυγχρονιστές διοικητές της πόλης, προκειμένου να θεσπίσουν ένα πρόγραμμα εκσυγχρονισμού, του οποίου η έμπνευση θεωρείται ξένη. Ο εκσυγχρονισμός συχνά περιγράφεται ως ένα κίνημα εκδυτικισμού ή εξευρωπαϊσμού. Αν και οι εμπνεύσεις από το εξωτερικό, ακόμη και η τεχνογνωσία από το εξωτερικό, ήταν σημαντικές, οι ερμηνείες για αυτήν την εποχή πρέπει να μεταβληθούν. Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα αποτελούνταν από θεσμικές μεταρρυθμίσεις και δημόσια έργα. Αν και η ιστοριογραφία αναγνωρίζει πλέον την πραγματικότητα και τη συνέπεια της οθωμανικής αστικής προσπάθειας εκσυγχρονισμού στη Θεσσαλονίκη μεταξύ 1850 και 1910, η τοπική αστική διάστασή της συχνά παραμελείται, όπως επίσης θέματα που σχετίζονται με τον καθορισμό μιας νέας μορφής της οθωμανικής αυτοκρατορικότητας στην πόλη.

Το ζήτημα της οθωμανικής νεωτερικότητας στη Θεσσαλονίκη αξίζει να τοποθετηθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ερμηνείας. Σύμβολο της έναρξης αυτής της περιόδου αποτελεί η επίσκεψη το 1858 του σουλτάνου Αμπντούλ Μετζίτ στην πόλη. Στο τέλος του ίδιου έτους, ένα διάταγμα δημιουργούσε τον νέο δημοτικό θεσμό, με δήμαρχο και δημοτικό συμβούλιο.¹⁶ Η ιστοριογραφία έχει επίσης υπογραμμίσει τον ρόλο του Sabri Pasha, αρχής γενομένης από το 1869. Η εφαρμογή του αναθεωρημένου δήμου συνέβη σε αυτό το πλαίσιο ειδικής αυτοκρατορικής προσοχής, αλλά όχι με μια διαδικασία αποκλειστικά από πάνω προς τα κάτω. Οι τοπικοί προύχοντες ήταν μέρος των διαπραγματεύσεων κατά τη διάρκεια όλων των φάσεων, με επεισόδια σύγκρουσης και συμβιβασμού. Το οθωμανικό αυτοκρατορικό σύμφωνο με τις τοπικές ελίτ ανανεώθηκε.¹⁷ Το πρόβλημα είναι ότι η γέννηση του Οθωμανικού μεταρρυθμισμένου δήμου συχνά ερμηνεύεται στο πλαίσιο κάποιας υποτίμησης για το τι υπήρχε πριν. Η Μερόπη Αναστασιάδου, για παράδειγμα, αναφέρει ότι πριν από τις μεταρρυθμίσεις, «δεν υπήρχε δημοτικός φορέας, ούτε θέληση για συνολική διαχείριση των αστικών υποθέσεων. Η διοίκηση ήταν εξατομικευμένη και μόνος στόχος της ήταν να διασφαλίζει την ειρήνη, να καταπολεμά αδικίες και να παρέχει μια τακτική είσπραξη φόρων».¹⁸

Αυτό αποτελεί παράδοξο: η διασφάλιση της ειρήνης των πολιτών, η κοινωνική δικαιοσύνη και η δημοσιονομική απόδοση είναι ήδη τεράστιο επίτευγμα για κάτι που δεν είναι ακόμα καν διοίκηση. Και η αξιολόγησή τους πρέπει να αναθεωρηθεί. Οι μεταρρυθμίσεις ήταν πράγματι μεταρρυθμίσεις, και όχι δημιουργία μιας νέας κατάστασης σε θεσμικό κενό. Οι μεταρρυθμίσεις στη Θεσσαλονίκη, όπως και σε όλες τις άλλες οθωμανικές πόλεις, υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο της ύπαρξης μιας ισχυρής αστικής διακυβέρνησης του παλαιού καθεστώτος. Η αρμοδιότητα των τοπικών προυχόντων ενισχύθηκε, ακριβώς όπως ο έλεγχός τους στο αστικό έδαφος μέσω των θεσμικών οργάνων της γειτονιάς. Οι κοινοτικές οργανώσεις των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων παρέμειναν σημαντικές.¹⁹ Το

¹⁶ BOA, A.}MKT.MHMH 430 20 1285 N 04 (19.12.1868).

¹⁷ Για την ανανεωμένη υποστήριξη των Εβραίων προκρίτων στην Αυτοκρατορία: Eugene Cooperman, *Turco-Jewish Relations in the Ottoman city of Salonica (1889-1912): Two Communities in Support of the Ottoman Empire*, New York University, 1991.

¹⁸ Meropi Anastasiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des réformes*, Leiden: Brill, 1997, σ. 137.

¹⁹ Για μια μαρτυρία για αυτή τη διάσταση: Aron Rodrigue, Sarah Abrevaya Stein (επιμ.), *A Jewish Voice from Ottoman Salonica: the Ladino Memoir of Sa'adi Besalel a-Levi (1820-1903)*, Stanford University Press, 2012.

συμβούλιο των προκρίτων και γερόντων επισημοποιήθηκε με νέο τρόπο, αυτό του δημοτικού συμβουλίου, στην ίδια κοινωνική και λειτουργική βάση. Η δημιουργία του σύγχρονου δήμου το 1869, λίγες εβδομάδες μετά το διάταγμα του 1868, είναι αποκλειστικά η καθιέρωση των μεταρρυθμίσεων δύο δεκαετιών και το αποτέλεσμα μιας μακράς διαπραγμάτευσης με τους τοπικούς προύχοντες,²⁰ και όχι η εισαγωγή μιας ξένης έμπνευσης σε ένα άδειο κέλυφος. Όσον αφορά το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού, χρειάζεται επίσης μια νέα προσέγγιση της σχέσης μεταξύ δημάρχου και διοικητών. Φυσικά, ο νέος δήμος έπρεπε να αγωνιστεί από την αρχή για την οικονομική ανεξαρτησία του, και τα αρχεία στην Κωνσταντινούπολη δείχνουν ότι το μεγαλύτερο μέρος της αλληλογραφίας μεταξύ του δημάρχου της πόλης και του υπουργείου αφορούσε τον ανεπαρκή προϋπολογισμό που διέτιθετο για τον θεσμό και τα όρια της αρμοδιότητάς του για τη συλλογή φόρων.²¹ Αλλά ο δήμος, πέρα από αυτό το θέμα, αποτελούσε την έκφραση μιας δυναμικής πολιτικής ζωής, η φύση της οποίας είχε βαθιά εκσυγχρονιστεί. Το 1877, ένας αυτοκρατορικός νόμος για τους δήμους παρείχε ορισμένες απαντήσεις στους αρχικούς περιορισμούς.²² Η κατάσταση το 1880 ή το 1890 δεν μπορεί να αναλυθεί υπό το φως μόνο των εντάσεων των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Ένα πρόγραμμα εκσυγχρονισμού, που ερμηνεύεται γενικά ως κατευθυνόμενο από τους διοικητές, μετέτρεψε τον χώρο της πόλης, με, για παράδειγμα, την καταστροφή των τειχών της πόλης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 (τα σχέδια Wernieski της εντός των τειχών πόλης προέρχονται από αυτήν την περίοδο), με την κατασκευή το 1870 της προκουμαίας στην παραλία, της λεωφόρου Sabri Pasha (σημερινή Βενιζέλου) και της οδού Midat Pasha (σήμερα Αγίου Δημητρίου).²³ Ο σταθμός το 1871 και το Δημοτικό Νοσοκομείο το 1875 συνιστούν επίσης σύμβολα αυτού του μεγάλου προγράμματος δημοσίων έργων, όπως ο εκσυγχρονισμός του λιμανιού κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1880 και το άνοιγμα, στο τέλος της δεκαετίας, της πρώτης γραμμής του τραμ. Η Θεσσαλονίκη επίσης συνδέθηκε με τα Βαλκάνια, με τη σιδηροδρομική γραμμή έως το Βελιγράδι το 1888 και με εκείνη έως την πρωτεύουσα πόλη της Κωνσταντινούπολης το 1896.

Αποτελεί ανάγκη σήμερα να ερμηνεύσουμε αυτή τη σημαντική προσπάθεια εκσυγχρονισμού, συγκρίσιμη με ό,τι συνέβη στη Βηρυτό, στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης της τοπικής αυτοδιοίκησης, και όχι μόνο ως εξωτερική αυτοκρατορική παρόρμηση που εφαρμόστηκε στην πόλη με προσφυγή σε ξένη εμπειρία. Τα κεντρικά αρχεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, όπου φυλάσσονται πολυάριθμα έγγραφα σχετικά με τον δήμο Θεσσαλονίκης, δείχνουν ότι η λειτουργία του θεσμού ήταν, μεταξύ του 1870 και των Βαλκανικών Πολέμων, αυτή ενός σύγχρονου δήμου.²⁴

²⁰ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyeye*, Istanbul, Istanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995 (1^η έκδοση 1914-1922), 8 τομ.

²¹ Για παράδειγμα: BOA, A{MKT}MHM 47665 1291 B 17 (29.08.1874). Σε αυτόν τον φάκελο βρίσκεται ένα αίτημα από τον δήμαρχο Faik Bey για μεγαλύτερο προϋπολογισμό προκειμένου να πληρώσει τους δημοτικούς υπαλλήλους.

²² BOA, MAD. d1065. Maliyeden Müdevver Deftere. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης αντιμετωπίστηκε μαζί με εκείνες πόλεων, όπως το Χαλέπι, η Τρίπολη και η Βηρυτός. Βλέπε επίσης: BOA, I.MVL.204 6222 1867 CA 24 (28.3.1881).

²³ Για το πρόγραμμα των δημοσίων έργων: BOA, I.MVL.00522 23467 1281 b 26 (1.12.1864).

²⁴ Για παράδειγμα, σχετικά με τον δήμαρχο Ibrahim Bey: BOA, BEO 85 6351 1310 Ra 18 (9.10.1892). Ο φάκελος BEO 90 6449 1310 Ra 27 (18.10.1892) περιέχει την αλληλογραφία μεταξύ του δήμου και του υπουργείου στην Κωνσταντινούπολη.

Η καριέρα του δημοτικού μηχανικού Wernieski μας προσκαλεί να αναθεωρήσουμε τις απόψεις για τη διαδικασία αυτή, για παράδειγμα, ακριβώς όπως και η μελέτη των διαπραγματεύσεων μεταξύ των αυτοκρατορικών αντιπροσώπων (συνήα αστικών προυχόντων και ομολόγων τους από διάφορες πόλεις της Αυτοκρατορίας) και τοπικών προυχόντων ή γαιοκτημόνων. Ο Wernieski (επίσης γνωστός ως Vrenski σε οθωμανικά έγγραφα) επέβλεψε την προετοιμασία ενός χάρτη της πόλης από τις δημοτικές τεχνικές υπηρεσίες.²⁵ Επιπλέον, πολύ νωρίς κατά τη διάρκεια της εποχής των μεταρρυθμίσεων, αυτές οι δημοτικές τεχνικές υπηρεσίες ξεκίνησαν μια διαδικασία σύγχρονου πολεοδομικού σχεδιασμού, κατά την οποία οι δημοτικοί μηχανικοί, σε συνδυασμό με τους ιδιοκτήτες και επενδυτές, ήταν πολύ δραστήριοι.²⁶ Κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής αρχής, η τάση αυτή ενισχύθηκε, καθώς οι δημοτικές υπηρεσίες που διευκόλυναν τις επενδύσεις σε νέες γειτονίες ανήκαν συχνά στις χριστιανικές και εβραϊκές κοινότητες.²⁷

Το ίδιο ισχύει για την ερμηνεία του ρόλου των ξένων τεχνικών εμπειρογνομόνων και επενδυτών. Η Θεσσαλονίκη, όπως και όλες οι μεγάλες οθωμανικές πόλεις, επωφελήθηκε από το έργο των καλύτερων μηχανικών στην ευρωπαϊκή και μεσογειακή αγορά, γεγονός που δεν αποτελεί σημάδι υποταγής σε μια εξωτερική τάξη, αλλά μάλλον εισαγωγής σε δυναμικά δίκτυα. Το σύστημα της εργολαβίας, το οποίο επιλέχθηκε για την υλοποίηση του προγράμματος εκσυγχρονισμού των πολυάριθμων δημόσιων υπηρεσιών, πρέπει να ερμηνευτεί με παρόμοια λογική. Συνοδευόταν από την αύξηση των δημοτικών τεχνικών. Η θέση του δημοτικού μηχανικού στη Θεσσαλονίκη ήταν πολύ ελκυστική στη διεθνή αγορά τεχνολογίας.

Στην περίπτωση του νερού, για παράδειγμα, το 1888 η παραχώρηση σε μια βελγική εταιρεία και στον επενδυτή Nemli-Zade Effendi Chamdi, υπό το όνομα της Compagnie Ottomane des Eaux de Thessalonique, ήταν δείγμα της στενής σχέσης μεταξύ τοπικού ενδιαφέροντος, δημοτικής συνείδησης, ευρωπαϊκού καπιταλισμού και αυτοκρατορικής λογικής. Το έργο του μηχανικού Champion πρέπει να ερμηνευτεί σε αυτό το πλαίσιο. Δημόσιες κρήνες κατασκευάστηκαν σε όλους τους μεγάλους δρόμους της πόλης, ακριβώς όπως σε όλες τις οθωμανικές πόλεις, και συνιστούσαν δείγμα της πολιτικής δημοτικής και κοινωνικής διάστασης του προγράμματος εκσυγχρονισμού. Ήταν επίσης δείγμα του αυτοκρατορικού συμφώνου με τις τοπικές ελίτ. Οι δημοτικοί μηχανικοί στη Θεσσαλονίκη δραστηριοποιούνταν έντονα, και εισήχθησαν επίσης στο Οθωμανικό δίκτυο δημοτικών συνδέσεων με άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας.

Μια νέα ερμηνεία αυτής της περιόδου αναδύεται: δεν επρόκειτο κατ' ανάγκη για εκδυτικισμό, αλλά για πραγματικό οθωμανικό εκσυγχρονισμό. Πολλές νέες συνοικίες χτίστηκαν, και η εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων υπήρξε μια περίοδος έντονης αστικής δυναμικής για την πόλη. Οι επιχειρηματίες, που συχνά ανήκαν στα χριστιανικά και εβραϊκά τμήματα του πληθυσμού, επωφελήθηκαν του νέου πολιτικού και ρυθμιστικού πλαισίου (οι περιορισμοί στην ιδιοκτησία γης από τους χριστιανούς και τους Εβραίους έξω από τα τείχη —ή πρώην τείχη— ήρθαν), προκειμένου να ξεκινήσουν τα φιλόδοξα αστικά έργα. Η Αλεξάνδρα Γερολύμπου δείχνει πώς οι δημοτικές τεχνικές υπηρεσίες ήταν

²⁵ BOA, Y.MTV.2972 1305 R 09 (3.1.1888).

²⁶ Σχετικά με αυτά τα πρώτα βήματα πολεοδομικού σχεδιασμού: BOA, A{AMKT}16633 1265 S 1 (29.12.1848).

²⁷ Alexandra Yerolympos, "Thessaloniki (Salonica) before and after 1917: 20th c. Planning versus 20th c. Urban Evolution", *Planning Perspectives*, 1988, 3-2, σ. 141-166.

το κλειδί στον σχεδιασμό της επέκτασης της πόλης έξω από τα παραδοσιακά όριά της, με ένα σχέδιο από το 1879 και με τη δημοτική αποδοχή της πολεοδομικής πρωτοβουλίας το 1889 του πρώην δημοτικού μηχανικού Αχιλλέα Καμπανάκη.²⁸ Ο σχεδιασμός μιας γειτονιάς για την κοινωνική στέγαση της εβραϊκής κοινότητας μετά την πυρκαγιά του 1890 έγινε επίσης σε στενή συνεργασία με τις πολεοδομικές υπηρεσίες του δήμου. Η δημόσια δημοτική, η κοινοτική και η ιδιωτική σφαίρα συνδέθηκαν. Το κοινό σημείο ήταν ότι όλα ελέγχονταν από το ίδιο το περιβάλλον των προυχόντων.

Τα επιτεύγματα του δημάρχου Ahmed Hamdi Bey (1893-1895 και 1901-1907), ενός πλούσιου Döğme εμπόρου και κτηματία, πρέπει επίσης να ερμηνευθούν εκ νέου: επρόκειτο για ένα τυπικό σχήμα της οθωμανικής νεωτερικότητας, με ισχυρές ρίζες στο παρελθόν του παλαιού καθεστώτος της πόλης. Τόσο οι Νεότουρκοι όσο και οι Έλληνες, αργότερα, μείωσαν τη σημασία του, αλλά το γεγονός είναι ότι ο *fin de siècle* οθωμανικός δήμος είχε γίνει ένα αποτελεσματικό εργαλείο στα χέρια των τοπικών προυχόντων που εργάζονταν στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερης αυτοκρατορικής ιδεολογίας, της ανανέωσης της αυτοκρατορικού συμφώνου με τις τοπικές ελίτ. Δεν ήταν μόνο οι διοικητές που ενήργησαν για τον εκσυγχρονισμό, αλλά και η τοπική κοινωνία ενεπλάκη σημαντικά, πράγμα που δεν σημαίνει ότι η κεντρική κυβέρνηση δεν ήταν ενεργή.²⁹

Η αρχιτεκτονική είναι επίσης σύμβολο αυτής της πολυπλοκότητας της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Ποιος ενσαρκώνει κυριολεκτικά τον οθωμανικό αρχιτεκτονικό μοντερνισμό στη Θεσσαλονίκη; Ένας Σικελός αρχιτέκτονας που έστειλε η οθωμανική κυβέρνηση. Αυτό αποτελούσε μια χαρακτηριστική οθωμανική πρακτική, δεν αποτελεί εξαίρεση. Και Έλληνες αρχιτέκτονες δραστηριοποιήθηκαν επίσης σε πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας.³⁰ Αυτό συνέβη σε δεκάδες άλλες οθωμανικές πόλεις και ενίσχυσε την αυτοκρατορική εικόνα. Αλλά όσον αφορά την πόλη, το σχήμα εξυπηρέτησε επίσης και την τοπική ελίτ. Ο Vitaliano Poselli, ο οποίος γεννήθηκε στην περιοχή της Κατάνης και σπούδασε αρχιτεκτονική στη Ρώμη, για πρώτη φορά κλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από την Καθολική Εκκλησία για την αποκατάσταση της εκκλησίας του Santo Stefano. Στη συνέχεια, τέθηκε στην υπηρεσία της οθωμανικής κυβέρνησης και στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1886, προκειμένου να χτίσει ένα σχολείο. Παρέμεινε στην πόλη και έχτισε πολλά δημόσια κτίρια, συμπεριλαμβανομένου του Οθωμανικού Κυβερνείου (*walî*) το 1891. Αλλά επίσης έχτισε εκκλησίες, συναγωγές και τζαμιά, σημάδι της συνολικής αποδοχής του από τους τοπικούς άρχοντες των διαφόρων κοινοτήτων και δείγμα ότι η οθωμανική νεωτερικότητα που ενσωμάτωσε, μετέφερε κοινές αξίες.

Το έργο του αρχιτέκτονα Ξενοφώντα Παιονίδη ακολουθεί την ίδια λογική: όταν εργαζόταν στο πλαίσιο μιας δωρεάς από έναν πλούσιο Έλληνα έμπορο της πόλης για την ανέγερση του ορφανοτροφείου υπό την οθωμανική δημοτική αιγίδα ή όταν έχτιζε αυτό που είναι τώρα γνωστό ως Βίλα Μορντώχ, ενήργησε με έναν τυπικά οθωμανικό τρόπο, που συναντάται σε δεκάδες άλλες οθωμανικές πόλεις, από το Χαλέπι έως την Τρίπολη ή την Κωνσταντινούπολη.

²⁸ Alexandra Yerolympos, « Formes spatiales d'expansion urbaine et le rôle des communautés non-musulmanes à l'époque des réformes : Etudes de cas dans les villes des provinces européennes de l'Empire ottoman (1839-1912) », *REMM*, 107-110, σ. 113-142.

²⁹ Το έργο του Jens Hanssen για τη *fin de siècle Beirut* δείχνει παρόμοιες δυναμικές.

³⁰ Vassilis Colonas, *Greek Architects in the Ottoman Empire (19th-20th c.)*, Αθήνα: Oikos, 2005.

Το κύριο ζήτημα σε αυτήν την επανερμηνεία, ως εκ τούτου, δεν είναι αναφορικά με τη φύση του εκσυγχρονισμού, αλλά για τη φύση των αναμορφωμένων δημοτικών θεσμών. Η ανάλυση αυτής της φύσης συνήθως ξεκινά με εκτιμήσεις σχετικά με την απουσία οποιασδήποτε προηγούμενης μορφής αστικής διακυβέρνησης που προερχόταν από την τοπική κοινωνία. Αυτό, φυσικά, δεν είναι πλέον αποδεκτό. Αλλά ακόμη και η φύση των αναμορφωμένων δημοτικών οργάνων πρέπει να γίνει εκ νέου αντικείμενο συζητήσεων. Οι κρίσεις σχετικά με την απουσία της αστικής συνείδησης και την απουσία πραγματικών δημοτικών θεσμών πρέπει επίσης να αναθεωρηθούν. Ο οθωμανικός δήμος είχε τέσσερις δεκαετίες αποδοτικής ύπαρξης και ήταν σε θέση να ανανεώσει το συμβόλαιο μεταξύ των τοπικών ελίτ και της Αυτοκρατορίας. Αλλά απέτυχε σε διαφορετικά επίπεδα: ποτέ δεν του χορηγήθηκαν επαρκείς οικονομικοί πόροι, προκειμένου να επιτευχθεί επαρκές επίπεδο παρέμβασης, εκτός των μεγάλων εγχειρημάτων που διεξάγονταν με σύνδεσμο τους διοικητές (οι μεγάλες επιχειρήσεις άλλαξαν την πόλη και πρέπει να ειπωθούν έξω από ένα απλό σύστημα από πάνω προς τα κάτω, καθώς οι τοπικοί προύχοντες ήταν συνεταιίροι, όχι μόνο ως ιδιοκτήτες γης, αλλά και ως μέλη του δημοτικού συμβουλίου). Επίσης δεν κατάφερε να εφεύρει ένα σύστημα εκπροσώπησης των διαφορετικών ταυτοτήτων που υπήρχαν στην πόλη, το οποίο θα μπορούσε πραγματικά να αντικαταστήσει το παλαιό καθεστώς με τη νεωτερικότητα. Με άλλα λόγια, αποδείχθηκε μια αποτελεσματική λύση προκειμένου να ανανεώσει την αυτοκρατορική συμμαχία μεταξύ του αστικού τομέα και της Πύλης, αλλά όχι για να εφεύρει μια σύγχρονη μορφή αστικής κοσμοπολιτικής διακυβέρνησης.

Η αποτυχία να εφεύρει τον οθωμανικό κοσμοπολιτισμό μιας νέας εποχής, στο πλαίσιο της αυξανόμενης εθνικιστικής δραστηριότητας διαφορετικών ομάδων, θέτει το ζήτημα της σχέσης μεταξύ της σύγχρονης δημοτικής ιδέας και της διαχείρισης της διαφορετικότητας, ένα ζήτημα που επηρεάζει όχι μόνο τον οθωμανικό δήμο, αλλά και τον ελληνικό της μετά το 1912 περίοδο.³¹ Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής εποχής των μεταρρυθμίσεων, ο δήμος, ως το αστικό σώμα εκπροσώπησης της αστικής ποικιλομορφίας, αμφισβητούνταν πάντα λόγω της αδυναμίας του τόσο να είναι εξίσου ευέλικτος σε μεταρρυθμίσεις όπως ήταν η παλιά μορφή, όσο και να βασιστεί σε μια νέα ιδέα αστικής ιθαγένειας. Ήταν ένα ημίμετρο, υπ' αυτήν την έννοια, και αυτό συνιστούσε και το όριο του. Βούλγαροι, Έλληνες,³² Τούρκοι και επίσης, κατά έναν πιο οριακό τρόπο, σιωνιστές³³ εθνικιστές παρείχαν ένα νέο ιδεολογικό πλαίσιο και μια σχέση με τον κόσμο, που δεν ήταν εύκολο να αναχθεί σε δημοτική συνύπαρξη.

Η τελευταία περίοδος της οθωμανικής αρχής σημαδεύτηκε επίσης από σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων.³⁴ Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις ήταν μια

³¹ Για μια εικόνα σχετικά με τον αστικό κοσμοπολιτισμό στην εποχή των εθνικισμών: Norman Davies, Roger Moorehouse, *Microcosm: Portrait of a Central European City*, Λονδίνο: Pimlico, 2003· Malte Fuhrmann και Vangelis Kechriotis, "The Late-Ottoman Port-Cities and their Inhabitants: Subjectivity, Urbanity and Conflicting Orders", *Mediterranean Historical Review*, 2009, 24-2, σ. 71-78· Maria Vassilikou, "Greeks and Jews in Salonika and Odessa: Inter-ethnic Relations in Cosmopolitan Port Cities", *Jewish Culture and History*, 2001, 4-2, σ. 155-172· David Cesarini, "Port Jews: Concepts, Cases and Questions", *Jewish Culture and History*, 2001, 4-2, σ. 1-11.

³² Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia (1897-1913)*, Θεσσαλονίκη: Museum of the Macedonian Struggle, Institute for Balkan Studies, 1966.

³³ Esther Benbassa, "Zionism in the Ottoman Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th c.", *Studies in Zionism*, 1990, 11-2, σ. 127-140.

³⁴ Για τα επεισόδια αστικής βίας το 1908 μεταξύ των Ελλήνων και των Βουλγάρων μετά τη δολοφονία του Έλληνα προξένου Ασηκητή, βλ. Iakovos Michailidis, "From Christians to members of an ethnic community:

προσπάθεια προς την κατεύθυνση της εφεύρεσης μιας σύγχρονης μορφής κοσμοπολιτισμού, αλλά όχι αρκετά ολοκληρωμένης ώστε να εξασφαλίσει αρμονία στην πόλη. Ή, ίσως, όχι αρκετά ισχυρή για να αντιμετωπίσει τους ανέμους του εθνικισμού. Η δυσκολία της Αυτοκρατορίας να εξασφαλίσει συναίνεση σχετικά με την αυτοκρατορική ιδέα, δείχνει τα όρια της διαδικασίας της οθωμανικής νεωτερικότητας.³⁵ Αλλά αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι μεταρρυθμίσεις ήταν εν μέρει επιτυχείς. Η ανάπτυξη της εργατικής τάξης αμφισβήτησε, επίσης, το είδος της παλαιού καθεστώτος σχέσης μεταξύ προκρίτων και υπολοίπου πληθυσμού, αλλά ο σύγχρονος δήμος δεν ασχολήθηκε πραγματικά με αυτή τη μετάλλαξη.³⁶ Από την άλλη πλευρά, σε πολλές άλλες πόλεις και χώρες, η εφεύρεση της δημοτικής δημοκρατίας πήρε χρόνο και συχνά έγινε εις βάρος της εθνικής ομογενοποίησης.

Ζητήματα σχετικά με τη μετάβαση στη δημοτική διακυβέρνηση μετά την προσάρτηση στην Ελλάδα

Αυτός είναι ο λόγος που πολλά από τα ερωτήματα σχετικά με τη μετάβαση στον ελληνικό δήμο είναι κοινά με αυτά αναφορικά με τον οθωμανικό. Δεν αποτελεί μόνο θέμα θεσμικής συνέχειας, αλλά και κοινών χαρακτηριστικών μπροστά σε κοινές προκλήσεις. Η θεσμική αλλαγή δεν είναι τεράστια: ο δημοτικός νόμος στην Ελλάδα είχε πολλά κοινά στοιχεία με εκείνον της Αυτοκρατορίας: σχεδιάστηκε στο παρόμοιο πολιτιστικό πλαίσιο της μεταρρύθμισης του συστήματος παλαιού καθεστώτος και υλοποιήθηκε με μια διαδικασία διαπραγματεύσεων που περιλάμβαναν προύχοντες από συχνά παρόμοια κοινωνιολογικά milieux. Οι προκλήσεις που είχε να αντιμετωπίσει ο οθωμανικός δήμος παρέμεναν οι ίδιες για τον ελληνικό: η διαχείριση της διαφορετικότητας, η σχέση μεταξύ μιας πόλης και μιας κυρίαρχης μειονότητας και η χρηματοδότηση του εκσυγχρονισμού, ο ρόλος των προυχόντων, το θεσμικό σύμφωνο μεταξύ των τοπικών ελίτ, των ιδιοκτητών γης και των εμπόρων από τη μια και της κεντρικής κυβέρνησης από την άλλη.

Πολλές πτυχές μιας κάποιας συνέχειας χρειάζεται να υπογραμμιστούν, από την επιβεβαίωση του συστήματος της παραχώρησης δημόσιων υπηρεσιών σε ιδιωτικούς φορείς έως το πλαίσιο της λειτουργίας των τεχνικών υπηρεσιών. Το ίδιο πράγμα ισχύει και για τη λειτουργία των δημοτικών κοινωνικών υπηρεσιών. Όσον αφορά το ζήτημα της διαχείρισης της ποικιλομορφίας στο ελληνικό δημοτικό σύστημα μεταξύ του 1912 και του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, δίνεται η εντύπωση των περιορισμών του δημοτικού οργάνου να ενσαρκώσει μια σύγχρονη μορφή αστικού κοσμοπολιτισμού. Ανησυχίες είχαν ήδη εκφραστεί μεταξύ των Εβραίων κατά τη διάρκεια των πρώτων εβδομάδων και μηνών της ελληνικής αρχής και οι διαπραγματεύσεις με τους Εβραίους προκρίτους αποδείχθηκαν δύσκολες.³⁷

creating borders in the city of Thessaloniki (1800-1912)", στο Luda Klusakova και Laure Teulieres (επιμ.), *Frontiers and Identities: Cities in Regions and Nations*, Πίξα: Plus, 2008, σ. 169-180. H. Vermeulen, "Greek cultural dominance among the Orthodox population of Macedonia during the last period of Ottoman rule", στο A. Block και H. Driessen (επιμ.), *Cultural Dominance in the Mediterranean Area*, Nijmegen, 1984, σ. 225-246.

³⁵ Eyal Ginio, "Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream", *War in History*, 2005, 12-2, σ. 156-177.

³⁶ Donald Quataert, "The industrial working class of Salonica (1850-1912)", στο Avigdor Levy, *Jews, Turks, Ottomans: a shared history*, Συρακοσές (Νέα Υόρκη): Syracuse UP, 2002, σ. 194-211.

³⁷ Réna Molho, "Popular antisemitism and State policy in Salonika during the city's annexation to Greece", *Jewish Social Studies*, 1993, 50-3-4, σ. 253-264.

Το κληροδότημα στο ζήτημα της διεθνοποίησης της πόλης παρέμεινε πιεστικό κατά τους πρώτους μήνες, και παρά τις εγγυήσεις που παρασχέθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση σχετικά με την εκπροσώπηση των μη ελληνικών κοινοτήτων, η κατάσταση παρέμεινε τεταμένη.³⁸ Σχέδια διεθνοποίησης προκάλεσαν την υπόθεση για Εβραίο δήμαρχο.³⁹ Οι εγγυήσεις αυτές για τη συνέχιση της κοινοτικής ζωής και για τα πολιτικά δικαιώματα των Εβραίων, ήταν πιο ασαφείς ως προς την εφαρμογή της ίσης εκπροσώπησης των πολιτών στην κλίμακα της δημοτικής ζωής.⁴⁰ Ο Βενιζέλος χρησιμοποίησε την επιρροή των Ελλήνων Εβραίων, προκειμένου να καθησυχάσει την τοπική εβραϊκή κοινότητα.

Η διαχείριση της διαφορετικότητας υπό ελληνική κυριαρχία, κατά το σύντομο χρονικό διάστημα μιας κατάστασης στην οποία οι Έλληνες δεν αποτελούσαν ακόμα μειονότητα, είναι ζωτικής σημασίας, προκειμένου να κατανοήσουμε τη μοίρα της ιδέας του κοσμοπολιτισμού σε αυτή την πόλη σε μετάβαση μεταξύ αυτοκρατορίας και έθνους-κράτους.⁴¹ Η περίοδος 1912-1917 υπήρξε συναρπαστική, καθώς έχουμε την εξής κατάσταση: ένα έθνος-κράτος με μια από τις πιο πυκνοκατοικημένες πόλεις του να κατοικείται από μια πλειονότητα, η οποία δεν ανήκει όμως στην πλειονότητα της υπόλοιπης χώρας. Το γεγονός ότι η πολεοδομία έγινε κεντρική αρμοδιότητα της κυβέρνησης, αποτέλεσε, σ' αυτό το πλαίσιο, μια πρώτη αμφισβήτηση.⁴² Η καριέρα και τα επιτεύγματα του Osman Sait Ibrahim Chaki πρέπει να εξεταστούν υπό νέο πρίσμα. Διετέλεσε δήμαρχος από το 1912 έως το 1916 και, στη συνέχεια, από το 1920 έως το 1922, αλλά οι αποφάσεις για την ανοικοδόμηση μετά την πυρκαγιά του 1917 ελήφθησαν επί δημαρχίας Κωνσταντίνου Αγγελάκη.

Πράγματι, όλα άλλαξαν το 1917. Η πόλη (135.000 κάτοικοι) επλήγη από τη μεγάλη πυρκαγιά, η ερμηνεία της οποίας πρέπει να γίνει στο πλαίσιο αυτών των εντάσεων. Ως επί το πλείστον, επηρεάστηκαν οι εβραϊκές συνοικίες, και άλλαξε έντονα η αριθμητική ισορροπία των κοινοτήτων στην πόλη.⁴³ Η φωτιά σηματοδότησε την αρχή της μαζικής μετανάστευσης των Εβραίων στις Ηνωμένες Πολιτείες, στην Παλαιστίνη και στο Παρίσι. Επίσης, σηματοδότησε μια μεγάλη αλλαγή στη λειτουργία του δήμου, ίσως, περισσότερο από ό,τι το 1912. Πολύ σημαντική είναι η προσφυγή σε εμπειρογνωμοσύνη έξω όχι μόνο από τον δήμο, αλλά και από τη δημοτική σφαίρα για τον σχεδιασμό της ανοικοδόμησης.

Πράγματι, ο Ernest Hébrard (1875-1933) έφτασε στη Θεσσαλονίκη ως αρχαιολόγος εργαζόμενος για τα γαλλικά στρατεύματα που στρατοπέδευαν στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ήταν ένας από τους θεωρητικούς του σχεδίου του (επανε)εξελληνισμού της πόλης. Η προσφυγή σε αυτόν τον εμπειρογνώμονα δεν έχει τίπο-

³⁸ Réna Molho, «Salonique après 1912: les propagandes étrangères et la communauté juive», *Revue historique*, 1992-1, σ. 127-140.

³⁹ N.M. Gelber, "An attempt to internationalize Salonika, 1912-1913", *Jewish Social Studies*, 1955, 17-2, σ. 105-120.

⁴⁰ Réna Molho, "The Jewish Community of Salonika and its incorporation into the Greek State (1912-1919)", *Middle-Eastern Studies*, 1988, 24-4, σ. 391-403. Βλέπε επίσης: Katherine Fleming, *Greece: a Jewish History*, Princeton: Princeton University Press, 2010.

⁴¹ Για έναν προβληματισμό σχετικά με την έννοια του κοσμοπολιτισμού στη Θεσσαλονίκη: Annie Benveniste, «Salonique, ville cosmopolite au tournant du XIXe siècle», *Cahiers de l'URMIS*, 2002, σ. 8.

⁴² Για τη σχέση μεταξύ του εθνικού ιδεώδους και της πολεοδομίας στην Ελλάδα: Vilma Hastaoglou-Martiniadis, "City form and national identity: urban designs in 19th c. Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, 1995, 13-1, σ. 99-123.

⁴³ Για το πλαίσιο: Maria Vassilikou, *Politics of the Jewish community of Salonika in the inter-war years: party ideologies and party competition*, University College London, Doctoral Thesis, 1999.

τα να κάνει με ό,τι είχε συμβεί πολλές φορές μεταξύ 1850 και 1917: να κληθεί ένας ξένος εμπειρογνώμονας για ένα συγκεκριμένο δημοτικό έργο. Η ιδεολογική διάσταση του έργου του (επαν)εξελληνισμού της πόλης, αντίθετα προς τα εβραϊκά, τουρκικά και σλαβικά αστικά συστατικά της, ήταν παρούσα στην ίδια την επιλογή του εμπειρογνώμονα.⁴⁴ Η εικόνα μιας ευρωπαϊκής πόλης, όπως σχεδιάστηκε από τον Hébrard, αποτελούσε μια ιδεολογική πρόκληση για τον αστικό κοσμοπολιτισμό, αλλά επίσης και τις δημοτικές πρακτικές του σχεδιασμού, όπως επισημοποιήθηκαν κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Ο Hébrard εργάστηκε στη Θεσσαλονίκη με τον Αριστοτέλη Ζάχο (1871-1939): όχι έναν μη γηγενή δημοτικό μηχανικό ή αρχιτέκτονα που θα είχε εργαστεί στον δήμο από τους οθωμανικούς χρόνους, αλλά έναν Έλληνα από τη Μακεδονία, εξόριστο στη Γερμανία, που επέστρεψε στην Ελλάδα μόλις το 1905 (και όχι στην οθωμανική Θεσσαλονίκη).

Ο Ζάχος ήρθε στη Θεσσαλονίκη το 1913: σχεδίασε το γενικό σχέδιο, με ανάθεση από την ελληνική κεντρική κυβέρνηση, όχι από τον δήμο. Μετά το 1915 και 1917, ο Ζάχος ήταν επικεφαλής του τμήματος σχεδιασμού του Δήμου Αθηναίων. Επέστρεψε στη μακεδονική πόλη μετά τη μεγάλη πυρκαγιά. Μετά το 1920, ο Hébrard στάλθηκε στην Ινδοκίνα, όπου έγινε ο επίσημος σχεδιαστής του Ανόι για τη γαλλική αποικιακή διοίκηση: εφάρμοσε και πάλι τον σχεδιασμό μιας πόλης που αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό σχέδιο.

Οι ανταλλαγές πληθυσμών του 1921-1922 (20.000 μουσουλμάνοι απελάθηκαν στην Τουρκία, 160.000 Έλληνες πρόσφυγες από την Τουρκία, εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη) πρέπει, επίσης, να ερμηνευτούν στο πλαίσιο των προκλήσεων για την ίδια τη φύση της διαχείρισης της διαφορετικότητας, της οποίας όργανο ήταν ο δήμος.⁴⁵ Ο Osman Ibrahim Sait Chaki, ο δήμαρχος της πόλης, εκδιώχθηκε και αυτός. Η άφιξη των Ελλήνων από περιοχές της Τουρκίας άλλαξε την πόλη, όπως είχε συμβεί με την άφιξη των Εβραίων από την Ισπανία μερικούς αιώνες νωρίτερα, και έθεσε το ίδιο είδος ζητημάτων σχετικά με τον ρόλο των θεσμικών οργάνων της αστικής διακυβέρνησης. Αυτή η στιγμή, το 1921, πρέπει πράγματι να ερμηνευθεί ως μια νέα δημοτική μετάβαση: η Θεσσαλονίκη μεταβλήθηκε σε πόλη με ελληνική πλειονότητα. Οι Εβραίοι έγιναν μειονότητα σε ένα σύστημα στο οποίο η δομή μεταξύ κοινοτικών θεσμικών οργάνων και δημοτικής εκπροσώπησης ήταν ασαφής.⁴⁶ Το πρόγραμμα του εξελληνισμού που ακολούθησε πρέπει να ερμηνεύεται σε σχέση με τη σύνδεση σχεδιασμού και ιδεολογικών οραμάτων.⁴⁷

⁴⁴ Για το γενικό ιδεολογικό πλαίσιο του σχεδιασμού στην περιοχή: Alexandra Yerolympos, "A New City for a New State. City Planning and the Formation of National Identity in the Balkans (1820s-1920s)", *Planning Perspectives*, 1993, 8-3, σ. 233-257.

⁴⁵ Για αυτά τα γεγονότα: Elisabeth Kontogiorei, *Population exchange in Greek Macedonia: the rural settlement of Refugees (1922-1930)*, Λονδίνο: Clarendon, 2006· Peter Loizos, "Ottoman Half-Lives: Long Term Perspectives on Particular Forced Migrations", *Journal of Refugee Studies*, 1999, 12-3, σ. 237-263· Sundhussen (Holm), *Forced Ethnic Migration*, European History Online.

⁴⁶ Για αυτή την περίοδο: Maria Vassilikou, *Politics of the Jewish Community of Salonica in the inter-wars years: party ideologies and party competition*, Phd, University College London, 1999.

⁴⁷ Vilma Hastaoglou-Martinidis, "A Mediterranean City in Transition: Thessaloniki between the two World Wars", *Facta Universitatis*, 1997, 1-4, σ. 493-507. Βλ. επίσης: Vassiliki Mangana, *Westernization and Hellenicity: Form and Meaning in Thessaloniki (1850-1940)*, University of Michigan, 1995.

Συμπέρασμα: Νέες ερευνητικές προοπτικές για τις πόλεις σε μετάβαση

Η δημοτική ιστορία της Θεσσαλονίκης μας καλεί να προβληματιστούμε σχετικά με τις αστικές μεταβάσεις σε διαφορετικά επίπεδα: δείχνει τη σημασία της γνώσης της προηγούμενης κατάστασης, προκειμένου να κατανοήσουμε τη μεταρρυθμισμένη. Καταδεικνύει, επίσης, το γεγονός ότι τα διακυβεύματα συνυφαινονται και ότι η δημοτική διακυβέρνηση ήταν ένα διακύβευμα όχι μόνο της τοπικής εκπροσώπησης, αλλά και της σχέσης μεταξύ της τοπικής κοινωνίας, της κεντρικής κυβέρνησης και του κόσμου γενικότερα. Κατά την ανάλυση των αστικών μεταβάσεων, οι ιστορικοί τείνουν να υπερβάλλουν τον βαθμό καινοτομίας της αναθεωρημένης κατάστασης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης καλεί να εντείνουμε την προσοχή μας στις προηγούμενες καταστάσεις. Επαρκείς ερμηνείες σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις της εποχής του Τανζιμάτ είναι δυνατές μόνο με την επανεκτίμηση της συνέπειας του οθωμανικού αστικού παλαιού καθεστώτος, και η κατανόηση των διακυβευμάτων και των διαδικασιών της μετάβασης στην ελληνική κυριαρχία είναι δυνατή μόνο με μια επανεκτίμηση των επιτευγμάτων της εποχής. Δεν μπορείς να κατανοήσεις τις μεταβάσεις και να εντοπίσεις τα πραγματικά διακυβεύματα που αποτελούν έκφραση της, χωρίς να αμφισβητήσεις τις καθιερωμένες απόψεις για τις προηγούμενες καταστάσεις. Όσο για τη δημοτική ιστορία, αυτό που δείχνει η περίπτωση της Θεσσαλονίκης είναι η σημασία του κληροδοτήματος του παλαιού καθεστώτος, τα όρια της πολιτικής νεωτερικότητας για τη σύλληψη και την πρακτική της διαχείρισης της διαφορετικότητας και το τραγικό τέλος του κοσμοπολιτισμού, που ακυρώθηκε πριν του δοθεί η δυνατότητα να εφεύρει μια δική του σύγχρονη μορφή.